

NOTICIA SOBRE LA LITERATURA MEMORIALÍSTICA al País Valencià, del segle XIV al XIX*

Vicent Josep Escartí

Universitat de València

Departament de Filologia Catalana. Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació

Blasco Ibáñez, 32. 46010 València

vicent.j.escarti@uv.es

Rebut: agost de 2010

Acceptat: setembre de 2010

Resum

Aquest treball fa un recorregut per la memorialística valenciana —tant en català com en castellà— des del segle XIV fins al XIX. L'article, a més, dóna notícia de les principals aportacions historiogràfiques sobre el gènere, les edicions de textos de què hom disposa i, fins i tot, l'existència de manuscrits inèdits. El resultat representa un primer intent d'una monografia que contempla la producció memorialística valenciana en conjunt.

Paraules clau: memorialística, dietaris, memòries, literatura catalana, historiografia, València.

Resumen. *Noticia sobre la literatura memorialística en el País Valenciano, del siglo XIV al XIX*

El presente trabajo hace un recorrido por la memorialística valenciana —tanto en catalán como en castellano— desde el siglo XIV al XIX. El artículo, además, da noticia de las principales aportaciones historiográficas sobre el género, las ediciones de textos que disponemos y, también, de la existencia de manuscritos inéditos. El resultado representa un primer intento de una monografía que recoge la producción memorialística valenciana en su conjunto.

Palabras clave: memorialística, dietarios, memorias, literatura catalana, historiografía, Valencia.

Abstract. *Regarding memorial books in Valencia, from xivth century to xixth century*

This paper offers a vision of the Valencian memorialistic literature —in both Catalan and Spanish languages—, from the fourteenth to the nineteenth century. The article also gives news of the main historiographical contributions on gender, editions of texts available and also the existence of unpublished manuscripts. The result represents an attempt to collect a paper valencian memorialistic production as a whole.

Key words: memorialistic, diaries, memoirs, Catalan literature, historiography, Valencia.

* Una versió inicial d'aquest treball va ser presentada a la *Trobada Internacional de la Xarxa Transpirinenca per l'estudi dels egodocuments a l'època moderna*, celebrada a la Universitat Autònoma de Barcelona, el dia 11 de desembre de 2009. Per altra banda, aquest estudi s'inclou al projecte «La cultura literaria medieval i moderna en la tradició manuscrita e impresa (IV)» FFI 2009-14206, del Ministerio de Educación y Ciencia del Gobierno de España.

Sumari

1. Memorialística i historiografia a València	3. La producció dietarística valenciana en castellà (segles XVII-XIX)
2. Dietaris i memòries en català (segles XIV-XVIII)	4. A tall de conclusió
	Bibliografia

1. Memorialística i historiografia a València

Són ja relativament nombroses les investigacions que, arreu d'Europa, s'han ocupat i s'ocupen de treballar sobre els escrits memorialístics que, tant per la varietat en la tipologia com per l'òptica des de la qual han estat contemplats, podríem incloure en allò que hom anomena «*papiers de famille*», «*livres de raison*», «*livres de maison*», «*scritti del foro privato*», o registres, llibres de compte i raó, memorials, dietaris, memòries o autobiografies i un llarg etcètera, segons la llengua que emprem i sense que siga sempre fàcil establir una etiqueta exacta o genèrica per a tots ells; encara que, molt sovint, hom siga capaç de trobar-ne una suficientment correcta, com hem destacat ja en altres llocs (Escartí, 1990, i 1998: 7-13). I aquest problema en la denominació el trobem, fins i tot, en àmbits d'investigació amb molta més tradició en el tema com són l'anglosaxó, l'italià o el francès¹. Al cas de les terres de parla catalana, més enllà de les publicacions puntuals i meritòries que s'han encarregat d'editar alguns d'aquests textos o d'estudiar-los², la bona veritat és que només recentment sembla que s'han pres algunes iniciatives per tal d'anar fent un inventari inicial que, com és d'esperar, aniria completant-se amb estudis

1. Una informació bastant completa i recent sobre el panorama europeu es pot trobar a MOUYSSSET (2007: 75-100). Una síntesi, en el mateix sentit, a MOUYSSSET (2009: 95-96). Per altra banda, poden resultar ben útils els estudis de MATTHEWS (1950), BOURCIER (1977) i FERRIEUX (2001) pel que fa a la producció en anglès; de GRAESSER (1955), KORMANN (2001) i ULBRICH (2007) respecte a Alemanya; DEKKER (1995) pel que fa als Països Baixos; CICCETTI/MORDENTI (1983), MORDENTI (2001), GRUBB (2007), ANTONELLI (2007) o CIAPPELLI (2007) sobre Itàlia; i AMELANG (2007) i CASTILLO GÓMEZ (2007) respecte a la península Ibèrica. Pel que fa al cas de l'alemany i del flamenc, es pot consultar el lloc web www.egodocument.net. Pel que respecta a l'italià, hom trobarà nombrosa documentació al lloc web www.bilf.uniroma2.it. Al cas hispànic, pot resultar molt útil el lloc web www.siece.es, del *Seminario Interdisciplinar de Estudios sobre Cultura Escrita*, que treballa en l'elaboració d'un «arxiu» d'escriptures quotidianes, i amb un abundós i interessant material bibliogràfic a [<http://www2.uah.es/siece/red/pdfs/bibliografia.pdf>]. Pel que fa específicament al cas català, vegeu Antoni SIMON i TARRÉS (1988), TORRES SANS (2000), SIMÓ (1990 i 1995) i ESCARTÍ (1990, 1994a i 1998); i per al cas de les anomenades «escriptures populars», ANTÓN PELAYO (2008). Per al conjunt europeu, i amb especial referent a l'espai francès, resulta interessantíssima la iniciativa que es pot seguir a www.escritsduforprive.fr.
2. No és el lloc, aquesta nota de peu de pàgina, d'intentar ni remotament un repertori —sempre incomplet, al remat— de les edicions i dels estudis que, en el nostre àmbit lingüístic, van produint-se, d'ençà el segle XIX. Són nombrosos, de diversíssima naturalesa i de resultats desiguals. De vegades, de localització molt difícil, atès que s'han publicat en editorials o institucions locals. Assenyalem, però, que en aquests moments, l'elaboració d'un repertori bibliogràfic específic resultaria útilíssim i no massa costós de confeccionar, i a aquesta iniciativa vol contribuir aquest treball, que s'ocupa del cas específicament valencià.

concrets o de conjunt, a més de les necessàries edicions, que són ben desitjables³. De fet, només una completa catalogació i l'estudi de les característiques de totes les peces que ens hagen pogut pervindre ens permetrà avançar correctament en el coneixement d'aquest tipus de documents tan valuosos per a diferents disciplines, des de la història fins a la filologia, passant per la història de l'escriptura, la història de les mentalitats o la història agrària, la història de la dona, etc.

Ara bé: fins que això no arriba, els estudiosos i investigadors que ens aproximem a aquesta mena de materials continuem trobant-nos, entre d'altres, amb el problema de la denominació que hem de fer servir. En aquest sentit, en algun lloc ja varem optar per l'etiqueta de «literatura memorialística», en atenció a trobar un mot amb què poder englobar les diverses tipologies amb què comptàvem i que, si haguéssim de citar els dos extrems possibles, segurament serien la «nota» —dispersa, única o escassa de vegades— i el «dietari» —amb anotacions continuades i quasi diàries— o el «llibre de memòria» —amb voluntat pròxima a la del cronista i d'àmbit «quasi» públic—. En tots els casos, pràcticament, allò que els aproxima és la voluntat de l'autor o dels autors per tal de deixar constància del que han vist o han viscut, o del que s'han assabentat per via de terceres persones o, fins i tot, per via escrita —impresa o manuscrita— (Escartí 1990: 119-122). I allò que els distanciarà serà el grau de publicitat o d'intimitat que podem descobrir en la intenció del seu redactor (Escartí 1994-1995), o la freqüència amb què varen prendre les notes. I, ni tan sols per la temàtica —com seria d'esperar— els podríem clarament «separar»: en una anotació marginal d'un notari, per exemple, es pot trobar una dada de caire «nacional» o «històric»; en un dietari o llibre de memòries es poden trobar dades estrictament personals o íntimes. I, tot plegat, fa que la catalogació de tots aquests materials no resulte gens fàcil. Més encara, com més ens acostem als «orígens» d'aquesta activitat, bé siga cronològicament, bé en l'estadi de desenvolupament de la mateixa⁴.

Si ens centrem en el cas valencià, els materials que han arribat fins a nosaltres o dels que tenim notícies són, també, ben diversos. Però s'ajusten, en general, al tipus de documents que es poden detectar tant a la resta de les terres de llengua catalana⁵ com a les cultures més pròximes⁶. També, pel que fa al seu inventari i estudi, ens trobem en una situació semblant: comptem amb el meritori treball d'Almarche Vázquez

3. Per al conjunt europeu resulta interessantíssima la iniciativa que es pot seguir a www.escritsduforprive.fr. Pel que fa a l'àmbit català, cal tenir en compte alguns dels treballs generats al si del Grup de Recerca Consolidat «Manuscrits» (<http://webs2002.uab.es/grupderecercamanuscrits>), de la Universitat Autònoma de Barcelona.
4. Algunes de les anotacions fetes per notaris en els mateixos llibres de l'ofici presenten temàtiques d'abast «nacional» o són, per contra, notes de caràcter merament personal, distribuïdes de forma anàrquica o en fulls marginals, per exemple. Aquesta activitat memorialística incipient no sols es localitza als segles XIV-XV, sinó que persistirà —en aquest estat de dietarística embrionària— fins i tot a principis del XVIII. Vegeu, sobre els primers exemples ací adduïts, RODRIGO PERTEGAS (1930 i 1931) i ESCARTÍ (1998: 14-21). Pel que fa al segon cas, resulten il·lustratius els escrits estudiats a ESCARTÍ (1992).
5. En aquest sentit, encara resulten útils els treballs de SIMÓ I ROCA (1990) i SIMON I TARRÉS (1991).
6. Vegeu la nota 1 d'aquest treball.

—segurament únic en la nostra cultura—, publicat el 1919, que portava un significatiu subtítol que pot resultar realment esclaridor —*Catálogo bibliográfico de Dietarios, Libros de Memoria, Diarios, Relaciones, Autobiografías, etc., inéditas, y referentes a la historia del antiguo Reino de Valencia*—, on es pretenia donar notícia de bona part d'aquesta mena de «papers» (Almarche 1919), i disposem d'edicions de textos més recents i d'estudis pormenoritzats o de conjunt per a determinades èpoques⁷. Però encara ens cal avançar més. De fet, el text d'Almarche és l'única monografia amb pretensions, de la qual som deutors tots nosaltres —tant els historiadors com els filòlegs o els historiadors de la cultura, en general—. Elaborada —més o menys— en els moments de la renaixença «avançada» al nostre país, i vinculada encara a la concepció romàntica de la història, aquesta obra fou el primer —i únic, fins avui— dels estudis que contemplà la historiografia valenciana com un seguit de papers redactats al llarg del temps i, d'alguna manera, molts d'ells interrelacionats, ja que els uns bevien en les fonts que oferien els altres⁸. Els pressupòsits teòrics d'Almarche, però, oferien la possibilitat d'una passa endavant, ja que el seu concepte de la història, tot i amb la coloració patriòtica del moment⁹, proposava una visió global del passat, i no només una relació de fets destacats, protagonitzats pels personatges regidors de les nacions, dels pobles o de les ciutats. Això, doncs, el portava a contemplar com a fonts de primeríssima mà els textos que molts historiadors que l'havien precedit havien rebutjat o, simplement, havien extractat per utilitzar-los a les seues obres en el sentit que suara hem apuntat. I d'ací, el seu interès en els dietaris, llibres de memòria, relacions, etc., que integren el seu «catàleg bibliogràfic», com ell l'anomena (Almarche Vázquez 1919: 8-12). Per tant, la seua recerca anava més orientada a «catalogar» —i de vegades a donar la primera notícia— d'uns textos que, tot i pertànyer a la historiografia, no eren les «cròniques» dels coneguts historiadors valencians dels segles XVI i XVII. Es tractava, doncs, d'oferir materials per a futures investigacions, tot seguint els treballs d'erudits de la talla de Teixidor o Borrull (Almarche Vázquez 1919: 12-17), i, en aqueixa línia, declarava que

este trabajo no puede menos de ser imperfecto y como ensayo lo damos a la publicidad; nuevos estudios, buscas más intensas ofrecerán mayores aportamientos a esta bibliografía (...) Confiamos en que nuestro modesto trabajo pueda servir por lo menos para facilitar el manejo de nuevas fuentes de información, pues con otros

7. Es pot veure una visió de conjunt a ESCARTÍ (1998), amb abundosa bibliografia, a la qual caldria afegir les darreres aportacions que ací intentem recollir, i, en especial, les edicions crítiques, ara en premsa a les Publicacions de la Universitat de València, del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* (a cura de Mateu Rodrigo Lizondo), i del dietari *Coses evengudes...*, de Pere Joan Porcar (a cura de Josep Lozano).
8. Així ho entén, en fer referència als cronistes Viciano, Beuter, Escolano i Diago, quan afirma que «entre las fuentes históricas de que se sirvieron estos cronistas, suelen a menudo hacer mención de las Memorias históricas de la ciudad y Reino de Valencia, sin que puedan señalarse con precisión a qué libros se refieran en estas ocasiones» (ALMARCHE VÁZQUEZ, 1919: 9).
9. Així, concep la història «de la ciudad y reino de Valencia, amplia y extensa, heroica y grande, no como quisieran acostumbrarnos a concebirla y verla, raquítica y pequeña a través del prisma divisional en provincias artificiales, sin tradición ni prosapia con intento único de ser desligadas de su pasado» (ALMARCHE VÁZQUEZ, 1919: 13).

horizontes más grandes y extensos se ha de concebir, sentir y ver la inédita historia de la ciudad y Reino de Valencia (Almarche Vázquez 1919: 18).

Les voluntats explicitades per Almarche es complien en bona mesura al seu treball. No obstant que de vegades hi podem observar algunes mancances, sobretot de tipus metodològic: a banda del dispar tractament dels textos ressenyats, que prové, sense cap dubte, de la major o menor disponibilitat de materials al seu abast, s'hi detecten no poques informacions incompletes sobre les característiques físiques d'algun manuscrit, el lloc on es conserva, etc. Segurament, de vegades es tracta de simples oblitats i, en altres ocasions, la mancança ve motivada pel fet de no oferir sempre les informacions seguint un esquema preestablert i fix. Amb tot, cap d'aquestes deficiències no resta vàlua a una obra que, a hores d'ara, encara és de consulta obligatòria.

Des d'aquell començament de segle xx fins a les acaballes del mateix segle, val a dir que cap altre treball no s'ocuparà d'oferir una visió de conjunt. Comptarem, això sí, amb diferents estudis monogràfics que s'acostaran amb major o menor encert a determinats dietaris —i que n'acompanyaran l'edició més o menys crítica—, però no cap visió globalitzadora, que hauria estat ben útil. Com a molt, podem esmentar dos treballs nostres, fruit de les recerques inicials per tal d'elaborar la nostra tesi doctoral (Aierdi 1999) i moguts més pel desig d'establir una sèrie de «fonaments» o «bases» a partir de les quals treballar, que no per la voluntat d'obtenir uns resultats de coneixements pregons sobre tots els textos de l'ampli període que ens ocupa ara. De fet, allà només ens ocupàvem de la dietarística del barroc (Escartí 1990 i 1994). Cal esmentar, també, un treball de Carles Batlle i August Rafanell, dedicat a la qüestió de la llengua en alguns dietaris del barroc valencià (Batlle/Rafanell 1986). Des del País Valencià, encara, i sota la nostra coordinació, vàrem voler aportar alguna llum a l'estudi d'aquesta mena de papers tot incentivant un volum monogràfic de la revista *L'Aiguadolç*, publicat per l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, que porta per títol *L'escriptura privada als Països Catalans* i que conté les col·laboracions de Carme Simó i Roca (1995), sobre la dietarística mallorquina; Joaquim Martí (1995) i Antoni Ferrando (1995), que analitzen dos dietaris valencians dels segles xvi i xvii, inèdits fins aquells moments; i un treball nostre on fèiem unes reflexions sobre l'obra del català Miquel Parets (Escartí 1995a). Finalment, l'editorial Tres i Quatre, a València, publicava el volum *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles xv al xviii*, on, juntament amb un pròleg que feia una visió panoràmica del conjunt, s'inclouen fragments dels escrits memorialístics valencians més destacats dels que ens han pervingut o eren coneguts en aquell moment (Escartí 1998). Es feien, però, algunes excepcions, en incloure papers no del tot «dietarístics», però que clarament podien situar-se dins l'àmbit de la memòria personal i «privada», tot deixant fora, tanmateix, els escrits en castellà.

Comptat i debatut, aquestes són les aportacions que podríem considerar «de conjunt», pel que fa a la memorialística valenciana. A les quals caldria afegir, però, un bon grapat de textos de caràcter específic o particular que anirem comentant a mesura que avancem en el recorregut cronològic per aquesta mena de textos a les terres valencianes.

2. Dietaris i memòries en català (segles XIV-XVIII)

Molt possiblement els primers textos valencians que podrien rebre amb propietat el nom de «dietari» són ja de la fi del segle XV. Tanmateix, no costa gens de reconèixer alguns altres escrits que, per les seues característiques, podem denominar «protodietaris», malgrat que sovint apareguen barrejats amb altres tipus de textos. Si admetem que el dietari «est la récapitulation d'une journée, de journées successives» (Bourcier 1977: 4), encara podríem detectar més fàcilment aquesta protodietarística que constitueix un punt d'inici, un possible punt de partida d'un dietari i una primera mostra de literatura memorialística, derivada, en bona mesura, de l'activitat professional de llurs autors, generalment notaris i escrivans, els quals no pretenen cap altra cosa que anotar de forma succinta determinats fets que els han semblat interessants o importants, per raons molt diverses, i fer servir aquelles notes com a recordatori personal i privat. De fet, no hi ha la voluntat de trascendir l'àmbit de l'estrictament privat i no pretenen ser llegits per cap altra persona; però també és cert que aquestes anotacions són dispersíssimes i escasses, almenys en l'estat en què ens han pervingut. Escrites sovint als marges dels llibres notariais o dels volums de les diferents escrivanies, els seus autors només pretenien, segurament, atresorar informació i deixar constància dels esdeveniments mitjançant l'escriptura, el poder de la qual coneixien ben bé. En aquest espai dels protodietaristes dels segles XIV i XV hauríem de destacar, entre altres, els notaris Berenguer Cardona, Antoni d'Altarriba i Pere Alfonso; o Jaume i Gaspar Eiximeno, escrivans de la Sala del Consell de la ciutat de València (Rodrigo Pertegàs 1930 i 1931; Escartí 1995b). També caldria no deixar de banda una de les mostres inicials —de finals del XIV— que, enmig de les anotacions estrictament professionals, presenta notes de l'àmbit més clarament privat, atès que fan referència a qüestions sentimentals (Gimeno/Palasi 1986). És un cas, però, excepcional.

Els notaris i els escrivans dins la societat medieval jugaven un paper important en tant que eren els dipositaris de la *fides publica*. El poder que atresoraven a través de l'escriptura era important, ja que controlaven aspectes de la vida pública i de la privada. Però, a banda d'aquesta funció purament burocràtica i administrativa, els notaris, possiblement com a conseqüència de la seua activitat professional, i per un seu afany de «deixar memòria escrita», ultrapassaven aquells límits i esdevien «cronistes». En conjunt, aquelles anotacions dietarístiques fetes pels professionals de l'escriptura se centren en aspectes de la vida quotidiana i notícies que han conegut directament o que han arribat a les seues orelles i els han resultat curioses. Però en cap moment sembla que hagen volgut fer «història», en prendre aquelles notes, tot i que alguna vegada, els esdeveniments allà anotats siguen de caire clarament «històric», com quan Gaspar Eiximeno apunta la conquesta de Granada, sense donar-li més relleu que a qualsevol altra anotació de temàtica més casolana:

A XII de giner del present any MCCCCLXXXII ven[ch] nova en la ciutat de València com la [magesat] del senyor don Ferrando, nostre senyor, a dos del dit mes de giner havia pres [la ciutat] de Granada e tot lo que restava a pendre del dit regne de Granada. (Escartí 1995b: 166).

Per altra banda, una segona classe d'escrits de tipus protodietarístic seran certes parts d'obres historiogràfiques com cròniques, annals i altres papers semblats, on, lluny dels interessos nacionals o àulics propis de la gran historiografia catalana dels segles XIII i XIV, predominaran els interessos locals que acabaran sent majoritaris en alguns casos. Serà un exemple primerenc la part final de l'encara inèdita *Crònica universal de 1427*, conservada a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 17.711), de la qual ja va donar notícia Miquel Coll i Alentorn (1991: 355), i on es passa de la història universal a les anotacions centrades en la vida quotidiana de la ciutat de València, en forma incipient d'escrit memorialístic. El mateix podríem dir del conegut com *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, atribuït al clergue Melcior Miralles i publicat en diferents ocasions (Sanchís Sivera 1932; Miralles 1988, 1991 i 2001),¹⁰ on es conjuguen trets de la crònica pròpiament dita i dels escrits memorialístics amb notícies i anècdotes pròximes al món quotidià de l'autor, a la segona meitat del segle XV valencià, com ja hem destacat en altres llocs, en remarcar les parts que configuren aquest escrit (Escartí 1988: 16-12). Miralles era, també, conscient del poder de l'escriptura, i no s'està de dir que «lo que és en escrits, és memòria perdurable» (Sanchís Sivera 1932: 45). Dos textos més, de menor abast, però igualment interessants i que presenten aquesta barreja de crònica i dietari, serien els coneguts com *Crònica de Pere Maça*, editada per Hinojosa Montalvo (1979), i els *Annals Valencians* (Cabanes Català 1983), on, tot partint d'interessos universalistes, s'acaba informant de fets i notícies de caràcter local o regnicola.

En qualsevol cas, per tal que els veritables dietaris o llibres de memòries poguessen aparèixer, hagueren de confluïr totes dues tendències. De fet, els reculls de notícies representaven un punt inicial, un embrió de possibles escrits dietarístics; les cròniques i els annals evolucionats a noticiaris locals significaven, d'altra banda, un punt d'arribada. I, a això, caldria afegir un interès «oficial» per conservar la memòria històrica de la ciutat o de les institucions seues i que podríem xifrar en l'existència d'un altre tipus de reculls de notícies que també hem de situar originàriament a les acaballes del món medieval: el *Llibre de memòries de la ciutat de València* (Carreres Zacarés 1930-1935 i Furió Vayà 2004) i el *Llibre d'antiquitats de la Seu* (Sanchís Sivera 1926 i Martí Mestre 1994) segurament podrien ser considerats modèlics per part d'aquells que recollirien després notícies i confegirien dietaris. Tanmateix, en certs aspectes, aquests dos textos es diferencien clarament dels dietaris: el seu abast cronològic va més enllà de la durada de la vida d'un autor i esdevenen pluriseculars, tal com les institucions que els han generat. Per altra banda, com ha indicat encertadament Simon i Tarrés (2005: 99):

el seu sentit i la seva motivació van estretament lligats a una consciència que la vida de la institució té una rellevància històrica i que l'escrit que reflecteix el seu batejar diari serà un testimoniatge fonamental de la seva memòria, de la seva permanència en el temps; un instrument, en definitiva, que permetrà ampliar la frontera de l'efímera temporalitat.

10. Vegeu, més amunt, la nota 7 d'aquest treball.

En el cas del *Llibre de memòries*, per altra banda, cal assenyalar que diversos fragments —de vegades obra d'un sol autor— han circulat, amb més o menys divergències, com obres diferents, i la filiació de les quals encara no es troba del tot resolta (Furió Vayà 2004). De fet, segurament emparentat amb el *Llibre de memòries* en una mesura que a hores d'ara no podem precisar, caldrà parlar de l'encara inèdit *Notícies de València y altres curiositats*, que es conserva manuscrit a la Biblioteca del Palau de Peralada (ms. 53) i sobre el qual preparem actualment un treball. En aquest manuscrit, referenciat molt recentment (Padrosa i Gorgot 1998: 433), tot apunta que és el mateix que va consultar Hipòlit de Samper, en redactar la seua *Montesa ilustrada* (1669), i que allà apareix com obra de Jaume d'Anglesola. El manuscrit degué desaparèixer dels circuits erudits poc després, atès que els bibliògrafs valencians clàssics (segles XVII-XIX) no el citen, i tampoc coneix la seua localització Francesc Almarç (1919: 79-81). Aquest interessant manuscrit recull notícies de caire públic majoritàriament, però també personals; comprèn el període entre els anys 1406 i 1537 i a més de recollir informacions degudes a diferents mans, una part important degué ser redactada pel ja esmentat Anglesola.

A primeries del segle XVI, i en bona mesura motivats per l'esdeveniment extraordinari que suposà la Guerra de les Germanies, trobarem a València alguns textos que, tot i trobar-se emparentats clarament amb la crònica, fins al punt que han estat qualificats així sovint, en molts fragments s'aproximen a l'estructura del dietari. Ens referim als escrits del cavaller Guillem Ramon Català de Valleriola (1490?-1558) i del notari Miquel Garcia, que relaten, amb periodicitat quasi diària en molts casos, la revolta agermanada (Duran i Grau 1984). Una estructura i uns hàbits que detectarem, amb més claredat encara, al llarg fragment del mestre en teologia i sot-sagristà de la Seu de València, Pere Martí, que narra aquells mateixos esdeveniments dins el *Llibre d'antiquitats*, del qual fou l'iniciador (Martí Mestre 1994, I: 56-89 i II: 12-25; i Escartí 1998: 87-115).

Una mica posterior és l'obra de Jeroni Sòria —que seria publicada per Francesc de Paula Momblanch (Sòria 1960)—, un dietari que conté notícies de caire públic i privat entre els anys 1503 i 1558. Descendent d'italians i mercader a València, arribà a emparentar amb la noblesa local. Dedicà bona part del seu text al relat de les Germanies i a la seua posterior repressió, i, també, a la revolta dels moriscos de la serra d'Espadà (1526); però majoritàriament s'ocupa de detalls personals i familiars. D'un parent de Sòria és també un altre text que es conserva manuscrit a continuació d'aquell, redactat pel ciutadà Miquel Jeroni Llopis, i que només recentment ha estat editat (Martí Mestre 1995). Amb notícies de caràcter personal generalment, el dietarista Llopis recull notícies entre el 1573 i el 1588 i no deixa de cridar l'atenció el fet que algunes d'aquelles entrades comencen amb la fórmula «Sia'm en memòria a mi...» —o semblant—, que remarca la voluntat de servir-se del dietari com a element recordatori i, encara, en posa de relleu la privacitat original.

De característiques diferents i centrat en un fet insòlit molt concret —el robatori i la recuperació posterior del Santíssim a Alcoi, el 1568—, trobem un altre text de caire memorialístic, redactat pel notari Gaspar Cantó, de qui no sabem pràcticament res. La relació, segurament apuntada en principi dins un volum dels seus pro-

tocols, degué passar, potser, a constituir un text autònom d'on beuria, un segle després, Vicent Carbonell, redactor d'un llibre de festes que celebrava el centenari de l'esdeveniment portentós (Carbonell 1672). El relat, solament conservat ara en una edició del segle XIX, va ser publicat recentment (Escartí 1998: 117-124) i és de destacar el fet que apareixen marques clares del llenguatge notarial, tant en l'encapçalament («Sia a tots cosa manifesta e molt verdadera...») com a la fi, que acaba, dient:

Per memòria de tot lo qual yo, Gaspar Cantó, notari de dita vila, habitador, qui fos estat present, vist y entés totes les dites coses, y sé són així veres com dit és, he fet la present memòria y descripció per a que in aeternum conste de aquelles, y en testimoni de la veritat lo ferme de la mia mà... (Escartí 1998: 124).

Aquest text, pels seus trets, també es podria situar a l'àmbit de les relacions de successos que tant abundaren a l'edat moderna valenciana, majoritàriament impreses en castellà (Solano 2004), i sobre les quals no parlarem ací. Però cal advertir que en aquest cas alcoià, la narració s'estructura a partir de resums diaris, la qual cosa l'acosta sense dubte al nostre gènere. Com també podem constatar al cas de l'andònima *Relació de l'entrada i estança a València del rei don Felip II* (Escartí 1998: 125-137), la qual descriu la visita reial del 1586 i és ben pròxima, d'altra banda, a la que, coetàniament, redactà el notari Genís Moltó sobre l'estada del monarca a Gandia, per aquells mateixos dies (Sanz i Forés s.a.: 1-4).

Dels primers anys del segle XVII serà l'inici de les anotacions del cavaller valencià Pere Escrivà i Sabata (1572-1630), només recentment descobertes. Aquestes notes de caire memorialístic, però, no passen de ser simples dades recordatòries, d'ús estrictament privat, inserides en un llibre d'administració econòmica i d'interès molt relatiu. Tanmateix, presenten la particularitat de ser una mostra embrionària del que podria haver estat un «llibre de família» i, per altra part, mostren l'ús una mica «exòtic» encara del castellà entre la noblesa valenciana, atès que Escrivà combina totes dues llengües, en redactar aquelles notes, però de manera maldestra. L'activitat d'anotació de memòries personals i familiars es combina amb la «veritable» funció per a la qual es va confegir el volum: com a llibre de compte i raó; i la datació d'aquestes «memòries» va entre el 1606 i el 1629 (Baydal-Escartí, *en premsa*).

Però, molt possiblement, el primer autor que podríem destacar com un vertader «dietarista» és el noble i lletraferit Bernat Guillem Català de Valleriola (1568-1608), fundador de l'Acadèmia dels Nocturns, a València, d'estètica manierista i de gran producció encara que, majoritàriament, en castellà, llengua que serà adoptada com a principal per tots els participants en aquells actes acadèmics, influenciats, també, sense dubte, per la mateixa actitud del fundador, del qual sabem que, en convocar unes justes poètiques en honor de sant Bernat, exigia als participants que redactassen els seus versos en castellà «que es agora el lenguaje que más corre». No obstant això, hem d'assenyalar que el dietari de Català de Valleriola, un veritable «llibre de família», conegut a partir del seu modern editor com *Autobiografia*, es troba escrit quasi totalment en la llengua pròpia del país, tret d'algunes excepcions,

que obeeixen a clares raons sociolingüístiques, i si s'exceptua algun cas que fa la impressió de ser una provatura poc reeixida. Així, l'autor usarà l'espanyol en reproduir la seua conversa amb Felip III de Castella o, també, durant el període en què exerceix de corregidor a Lleó, encara que les últimes anotacions, poc abans de la seua mort, tornen a ser en català. Al text es contenen notícies des del mateix naixement de l'autor fins al 1607, a pocs mesos de la data de la seua mort. Per la seua vinculació amb els cercles literaris locals i per la seua diglòssia a l'hora d'escriure, Català de Valleriola ha rebut l'atenció d'alguns estudiosos, com ara Roca Ricart (1997a) o Campos (1999).

Un any després de la mort de Bernat Guillem Català es produïa a València —i a la resta de la monarquia hispànica peninsular— l'expulsió dels moriscos. Aquell esdeveniment històric és clar que va generar un munt d'escrits de caràcter ben divers. Entre d'altres, nombroses relacions, com ja hem vist en un altre lloc (Escartí 2009). En català, però, l'únic paper que s'entreté a narrar amb un cert detall i de manera exclusiva l'èxode dels moriscos valencians és la *Relació verdadera* del cavaller Maximilià Cerdà de Tallada (1560/65-1630), membre de l'Acadèmia dels Nocturns, també —on participà amb diferents composicions—, i fill del jurisconsult i escriptor Tomàs Cerdà de Tallada. A la seua *Relació verdadera*, que no arribà a la impremta fins als nostres dies (Lozano 2001), es fa un relat succint de l'expulsió i es donen alguns detalls impagables, alhora que cal assenyalar que l'autor, en algun moment, deixa translluir una certa «pietat» envers els expulsos —cosa no massa freqüent en els escrits que se n'ocuparen.

Tot seguit ens correspon parlar d'un altre autor que ha passat per ser el millor memorialista del barroc valencià, atès que va gaudir d'una edició primerenca de la seua obra, a cura de Vicent Castañeda i Alcover (Porcar 1934), i per això va poder suscitar un estudi de Joan Fuster (1975), el qual elaborà, a partir dels seus escrits, un interessantíssim article que pot ser considerat modèlic en l'aproximació a la mentalitat d'un dietarista del xvii. Ens referim a mossèn Pere Joan Porcar (1560-1629), capellà beneficiat de Sant Martí, a València, el qual bàsicament recull les notícies que corrien per la ciutat entre els anys 1589 i 1628. També proporciona dades biogràfiques que s'han aprofitat per establir la seua trajectòria vital en les diferents edicions (Porcar 1983 i Lozano Lerma 2008)¹¹ i articles (Lozano 2004) que s'han ocupat de la seua obra o de la seua personalitat. De fet, el dietari de Porcar resulta tan interessant perquè recull pràcticament les opinions de l'home mitjà del barroc i ofereix una visió personal del món que l'envoltava, amb freqüents crítiques a la societat. Així, qualifica els nobles de «gent indòmita, bàrbara i de poca consideració»; els notaris són «los senyors allargadors d'etcèteres», i els ciutadans en general —regidors del destí de la ciutat de València— són titllats de «gossos alans aferrats a les orelles de la desdixada sala i ciutat». Tampoc no escapen a la seua consideració els metges o els frares. I tot això, que és la seua opinió personal, s'aixopluga sovint sota l'anonimat del poble a qui, en bona mesura, representa (Escartí 1994a: 285).

11. Vegeu, més amunt, la nota 7 d'aquest treball.

Una mica posterior a Porcar seria el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç (Boluda-Pons-Galiana 1995). Aquest text destaca la importància de fenòmens «espectaculars» —com ara les pandèmies que assotaren les terres valencianes a mitjan segle XVII— a l'hora de motivar o incentivar l'inici o la continuació dels dietaris, en tant que els seus autors es veuen «pressionats» per unes circumstàncies del tot inusuals que els afecten de manera extraordinària.

De la primera meitat del segle XVII, encara, caldria esmentar el «llibre de compte i raó» —amb anotacions dietarístiques del palmer Miquel Ferrer (Mandingorra 2007), que conté notes entre el 1612 i el 1634, de caire personal i familiar, amb barreja de català i de castellà; i les *Memòries curioses*, de mossèn Vicent Torralba, que presenten l'estranya particularitat d'un bilingüisme absurd i difícil d'explicar, tal com ja assenyalava Antoni Ferrando, que n'ha estat l'editor (Ferrando 1995), atès que l'autor pren notes en totes dues llengües i, a més, pot combinar-les totes dues en una mateixa notícia, sense cap lògica aparent. Torralba, per altra banda, cal dir que es mostra més interessat a l'anotació de notícies de caire públic que no a les de tipus personal.

Però, tot i les virtuts que destacàvem al text de Porcar, cal assenyalar que és de major qualitat literària i, sense dubte, és de major importància —tot i no haver-se conservat íntegre— un altre text, aquest de la segona meitat del XVII, confeït per mossèn Joaquin Aierdi (1613-1688), un clergue valencià d'origen basc. La seua obra estava conformada, en principi, per, almenys, set volums que devien abraçar entre els anys 1657 i 1682, si més no. Tanmateix, només ens n'han pervingut dos volums —de 1661 a 1664 i de 1678 a 1679—, que només de fa poc han estat editats (Aierdi 1999). Aquest beneficiat de la Seu va estar atent a tot allò que va viure, va veure o va arribar a les seues orelles, a nivell local; però no només, i així, va anar confeïnt una narració amena sovint, àgil de vegades i rica en detalls freqüentment sobre tot el que li va resultar interessant. Bàsicament, Aierdi recull la vida quotidiana valenciana del seu temps i no deixa translluir res de la seua pròpia vida personal —només es cita en una sola ocasió, en el fragment que ens ha arribat—. Els grans temes que l'atrauen són les festes i la representació social, la violència de la societat —bandolers, lladres, ajusticiaments, etc.—; però també pren nota de notícies referides a la monarquia, a la política exterior espanyola, als personatges locals, a la meteorologia, etc., que el converteixen en un fidel retratista de la València del barroc, com ja hem explicat en alguns altres llocs (Escartí 2001). També dedica pàgines a esdeveniments concrets, com ara la revolta dels llauradors de l'Horta de València, del 1661, que s'encarrega de narrar (Guia Marín 1982) o la mort del venerable Doménech Sarrió (Roca Ricart 1997b). D'Aierdi, encara, cal dir que hom li coneix un altre text de caire memorialístic i, en aquest cas, referit absolutament a l'àmbit privat: el *Libre de diferents calendaris de actes de mi, mosén Joaquin Aierdi*, que es podria encabir sota l'etiqueta de «llibre de família», on l'autor anota les qüestions econòmiques més quotidianes, tant de la seua activitat professional —beneficiat de la seu de València— com de la seua pròpia casa, on ocupa un lloc destacat el treball domèstic de les dones que contracta (Baixauli 2004). El conjunt de l'obra d'Aierdi, a més, fa veure ben bé com aquest autor diferenciava dos àmbits diversos: el de la recol·lecció de notícies «públiques»

i el de l'estricta privadesa, més íntim i on poden aparèixer fins i tot aspectes relatius a l'estat de salut del nostre mossèn (Escartí 1994-1995).

Entre Porcar i Aierdi, encara, ens caldria situar una altra mostra de literatura memorialística, en aquest cas lligada a les celebracions festives que tant abundaren a la València barroca: la *Relació del segon centenar de la canonització de sant Vicent Ferrer*, de mossèn Vicent Gil (†1673), canonge de la Seu (Escartí 1994b). Aquest és l'únic text conegut en català d'aquest autor de qui coneixem alguns altres escrits en castellà, molt més voluminosos i de major pretenció. De fet, però, la *Relació...*, datada el 1655, és una narració àgil, de prosa acurada i neta, vinculada als models de prosa tradicional que hom va fer servir encara normalment durant els segles XVII i XVIII a les nostres terres (Prats-Rossich 1988), acostada als registres més cultes del moment. El text, per altra banda, tot i cenyir-se al relat de les festes vicentines de manera succinta i no amb la profusió de detalls que podem trobar en altres escrits (Escartí 2008: 56-59), s'ajusta a certs esquemes dietarístics, narrant els esdeveniments en fragments cronològics marcats pels dies, tal com és d'habitud en el gènere.

Encara que de menor entitat, caldria citar el *Llibre de fets meus propis*, de Francesc Alconchell i que conté dades de caire professional i personal entre el 1646 i el 1684 (Guardiola Martorell 2006). També cal esmentar alguns escrits —de poca entitat, però indiciaris de la persistència d'una activitat que ja hem detectat en els orígens de la dietarística valenciana—, batejats amb el nom de *Notícies* —simples notes marginals als seus protocols— del notari valencià Bertomeu Blasco i Siurana (1635-1715), ja a cavall dels segles XVII i XVIII. Brevíssimes i esquemàtiques en molts casos, compta, però, amb certs exemples més narratius, tant en català com en castellà (Escartí 1992).

El darrer testimoni de l'ús de la nostra llengua en l'àmbit de l'escriptura memorialística al País Valencià durant l'edat moderna localitzat fins al moment seria la vastíssima obra de mossèn Josep Esplugues, capellà de Montaverner. Aquest mossèn tenia una gran afecció a prendre nota de tot allò que li semblava interessant, o quan l'escripturació d'un fet o detall podia ser útil a ell o als administradors del temple que regentava. En una desena de volums diferents es conserven els seus escrits de tipus administratiu, a més del *Llibre de la església parroquial dels sants apòstols zebedeus Sant Jaume y Sant Juan del poble de Montaverner*, en el qual reconta la construcció del nou edifici parroquial i tots els problemes que l'envoltaren, en concórrer interessos locals enfrontats i que només ha estat editada, en part, per Emili Casanova, recentment (1989 i 2001).

La presència més o menys permanent de premsa «periòdica» a partir d'un determinat moment del segle XVIII —que ja arrancava d'abans i tot (Infelise 2005)— i l'alfabetització en castellà —quan n'hi havia— comportarà que, per un costat, els possibles dietaristes ja no senten la necessitat de redactar ells les notícies, sinó que incorporen retalls de premsa als seus volums, o col·leccionen aquesta mena de papers. Per altra banda, el català desapareix de l'escena memorialística durant tot el segle XIX —almenys fins on sabem nosaltres— i no serà fins al segle XX que torne a fer acte de presència, precisament a l'obra d'un gran bibliòfil i col·leccionista de tota mena de papers memorialístics també: Nicolau Primitiu (1877-1971),

el qual inicia els seus escrits dietarístics en castellà, el 1916, però se'n passa al valencià a partir del 22 d'octubre de 1926¹². Aquests textos, sense dubte de gran interès, encara romanen inèdits.

3. La producció dietarística valenciana en castellà (segles XVII-XIX)

Segurament el primer testimoni de l'ús del castellà a la dietarística valenciana podem datar-lo al segle XVII i vinculat, clarament, a l'estament social de la noblesa, que va ser el primer grup que, en voler acostar-se al poder reial —i virregnal—, adoptaria el castellà com a llengua de relació amb els representants de la monarquia, per a la qual cosa va haver d'aprendre a llegir en aquella llengua i, també, a escriure. El procés, que és de sobres conegut (Ferrando/Nicolàs 1993: 107-121), acabà afectant àmbits més personals, com ara la correspondència privada, on les últimes cartes entre particulars, relacionables amb l'antic regne de València, en la llengua pròpia del país, molt possiblement siguen del segle XVI (Ahumada 2003). També degué arribar la llengua de Castella, més o menys per aqueixa època, a la memorialística: els autors de cròniques —és a dir, la historiografia— havien fet el salt amb Beuter, a mitjans segle, quan el 1546 apareixia, traduïda en castellà, la primera part de la seua *Història de València*, amb evidents modificacions i pensant en nous mercats (Escartí 2010a). Martí de Viciano ja ni tan sols arribà a estampar cap part de la seua obra en la llengua local (Ferrando 2003). La resta de la literatura també evolucionava en gran mesura cap al castellà —o cap al llatí, en alguns casos— amb major o menor constància: especialment, si parlem de la literatura que havia de passar per la impremta (Canet 2004). Al món del manuscrit, el català resistia, amb tots els perills que això comportava, com ara l'existència d'exemplars únics o poc reproduïts, àmbits reduïts de difusió, etc. Però no en són pocs els exemples de literatura en català a València, entre el 1500 i el 1850 (Escartí 2010b). Els dietaris i els llibres de memòries i tota la resta de documentació d'estil semblant també experimentaria el canvi, encara que, pel que sembla, amb una lentitud major i, estranyament, donant símptomes de menor vitalitat que a les obres estrictament paral·leles que usen el català, almenys fins al segle XVIII.

L'expulsió dels moriscos, com ja hem dit, va fer córrer molta tinta. I precisament d'un dels actors principals d'aquell drama, l'algemesinenc Jaume Bleda (1552-1622) és l'obra que descriu amb més detall l'expulsió dels criptomusulmans de la península Ibèrica i, en especial, de l'antic regne de València: la *Crònica de los moros de España* (València, 1619), que conté, al seu llibre VIII, una memòria autojustificativa del dominicà Bleda sobre les seues actuacions i sobre els problemes que li va comportar la publicació dels seus escrits a favor de l'expulsió que, segurament, és un dels papers autobiogràfics més clarament personal i més descon-

12. Extraiem la data del canvi de llengua a partir de la nòtula redactada a propòsit de la reproducció fotogràfica d'un parell de pàgines del seu *Dietari (1938-1941)* continguda a GARÍN/GAVARA, 2008: 244. El *Dietari* de N. Primitiu es conserva al fons familiar i no es troba dipositat a la Biblioteca Valenciana, on es pot consultar la seua exhaustivíssima col·lecció bibliogràfica (GÓMEZ-SENENT/TORRES 2002).

gut de la nostra memorialística. De fet, només recentment s'ha destacat aquesta qualitat d'aquell fragment que és, sense dubte, un dels millors (Vincent/Benítez 2001), i més recentment encara s'ha editat aquesta part, que comprèn els capítols XVIII-XXV del *Libro octavo* (Escartí 2009). El text de Bleda, en castellà, fa examen de consciència i retrata les inquietuds i els temors del frare dominicà, però també la ideologia antimorisca que el portà a emprendre aquella «croada» personal. El «jo» de Bleda és, a través d'aquesta part de la seua obra cronística, un actor més —i destacadíssim— de l'expulsió. I, segurament, aquell fragment va estar confeït per tal de reclamar el lloc que ell pensava que li corresponia en aquell esdeveniment que per a ell significava el tancament de la «Reconquesta» hispànica. No s'apartava, en això, Jaume Bleda, de la línia principal que motivaria l'anomenat «memorialisme justificatiu» que apareix als segles XVI i XVII (Andrés Robres 2005).

Ara bé: potser el primer dietari —o llibre familiar— que usa el castellà es troba clarament vinculat a la noblesa local valenciana. Els germans Àlvar i Dídac de Vich i de Castellví —especialment aquest darrer— redactaren un dietari que, amb anotacions generalment lacòniques, s'inicia el 1619. Fins al 1621 hi va escriure don Àlvar, mentre que la resta, entre el 1626 i el 1632, és ja de don Dídac (1584-1657). Eren membres d'una poderosa nissaga i Dídac va ser protector especial del monestir de la Murta, a Alzira, on va ser soterrat. El text que ens ha pervingut val a dir que es troba mutilat i que se'ns ha transmès gràcies a una còpia del segle XVIII, encara que per això mateix també podria tractar-se d'una traducció d'aquell moment anterior a la desaparició de l'original. En qualsevol cas, l'opció del castellà és ben plausible, com ja hem assenyalat, si tenim en compte les característiques sociolingüístiques de la València del seu temps. El dietari, per altra banda, va ser estudiat i editat a primeries del segle XX (Almarche 1919: 187-251 i Vich 1921), i conté notícies pròpies d'aquesta mena de reculls: esdeveniments que afectaren la vida local o personal, com ara avalots, robatoris, ajusticiaments, etc.; però també casaments, festes i altres qüestions que captaren l'atenció dels seus autors. Cal dir, també, que a Dídac de Vich hom li suposa certes vel·leitats d'historiògraf, atès que hauria estat l'autor d'uns *Anales de diferentes acontecimientos sucedidos en Valencia y su reino desde el año 1400 hasta el 1640*, ara com ara il·localitzats.

Una altra mostra de l'ús del castellà en la literatura memorialística —aquesta molt més justificada— és de la noble dama Clara Maldonado de la Cerda, nascuda a Lima (Perú) i de nissaga castellana, la qual acabà la seua vida a Oliva per matrimoni amb Alonso de Celada, procurador dels Centelles a l'esmentada població i regidor de l'enginy de sucre. En quedar viuda, Clara Maldonado de la Cerda va ocupar el lloc de l'espòs i ens deixà abundoses mostres de la seua administració econòmica personal, però també, entre els seus nombrosos papers, anotacions de caire memorialístic, en les quals, en alguna ocasió, fa servir paraules en el català local (Martí i Ascó 2000 i 2004: 132-135).

Si, com hem vist més amunt, les pestes que afectaren el regne de València durant el segle XVII suscitaren anotacions dietarístiques als textos d'Aznar i Sancho, en castellà aquella pandèmia suscitarà una altra manifestació memorialística. En aquest cas, no es tracta d'un dietari ni, tan sols, cap part d'un d'ells —com passa

en el cas del català Miquel Parets (Escartí 1995)—, sinó que comptem amb una extensa relació o memòria ben detallada, redactada per Francesc Gavaldà, un frare dominicà que participà directament en les tasques d'auxili de la població malalta. El text porta per títol *Memoria de los sucessos particulares de Valencia y su reino* (Gavaldà 1651) i narra les vicissituds de la ciutat de València principalment, per tal de combatre la malaltia que causà estralls entre la població. També fa una extensa relació del robatori del Santíssim a l'església de Paiporta, que és vist com un senyal de grans desgràcies, i de la seua posterior recuperació miraculosa. Finalment, inclou un relat sobre la participació valenciana en el setge de Tortosa, un episodi més de la guerra que, a Catalunya, s'havia iniciat el 1640. El conjunt del text, redactat en prosa no massa recargolada, vol ser fonamentalment descriptiu i, també, al·liconador, i la seua principal funció és voler deixar constància de les grans desgràcies que assotaren València per aquells anys, com a exemple per a la posteritat, i arriba a dir, als mots preliminars, que

el fin que tengo es que quede memoria del modo con que nos portamos, para que se valgan d'él los que nos sucedieren, si acaso Dios —;no se sirva de esto!— bolviere a castigar a Valencia, pues los pasados fueron tan descuidados —cosa que causó grande confusión y mayor gasto a la ciudad— que no dexaron memoria de importancia de la peste que hubo en Valencia el año mil quinientos cinquenta y siete (Gavaldà 1651: s.p.).

D'un altre noble valencià del XVII és un interesantíssim dietari que es conserva manuscrit i que, sense dubte, mereix més atenció del que se li ha dispensat fins ara. Es tracta de les memòries del vicecanceller de la Corona d'Aragó Cristòfor Crespí de Valldaura (1599-1671). Aquest manuscrit, servat a la Biblioteca Nacional de Madrid (ms. 5.742), no el va conèixer ni tan sols l'eruditíssim Vicent Ximeno (1747-1749, II: 64-65), encara que no deixa de resultar curiós que precisament aquest bibliògraf ressenye com a obra primera de Crespí una «Carta», és a dir, un text de l'àmbit de la literatura privada, adreçada a un seu germà, Joan, quan aquest es trobava a punt de partir a les guerres d'Itàlia, el 1627. Aquest text, per altra banda, va conèixer diferents edicions. És Ximeno, també, qui ens informa que Crespí va néixer el 1599 a Sant Mateu, on son pare detentava la lloctinència general de l'orde de Montesa; i tingué dos germans que assoliren la dignitat de bisbes —de Vic i de Plasència, respectivament—. A Sant Mateu estudià les primeres lletres i després se n'anà a Salamanca, a graduar-se en jurisprudència, per indicació materna. Catedràtic de lleis a la Universitat de València, el 1627 començà a ocupar càrrecs públics: a la Reial Audiència de València, primer, i després, regent del Suprem Consell d'Aragó, i d'altres, ja a Madrid, on, finalment, Felip III d'Aragó i IV de Castella el nomenà vicecanceller dels regnes de la Corona d'Aragó, al juny de 1652.

Exactament en aquella data simbòlica, l'autor inicia el seu *Diario de su vida y asistencia al Consejo de Aragón desde el 9 de junio de 1625 al 1691*, i el text comença narrant la designació per al càrrec esmentat, que li va ser comunicada «a las quatro de la tarde», quan «bino a mi casa don Fernando Ruiz de Contreras,

secretario del despacho universal de su magestad.» Al dietari —de més de 400 pàgines i tot en castellà— el vicecanceller va relatant-nos l'activitat lligada al càrrec i algunes notícies de les coses que passaven a la cort i a Madrid, a més de certs comentaris sobre la situació a Catalunya i a València, o sobre els seus familiars i coneguts. Però crida l'atenció que al manuscrit conservat —que fa l'efecte de ser una còpia passada a net—, fins i tot hi figure la descripció de la mort del seu autor, cosa que, òbviament, no és massa freqüent en aquests textos i que indicaria que algú es va encarregar d'efectar-ne el treball de còpia i finalització de l'obra. Així, ens diu que

martes a 9 [ha de dir a 10, de febrer de 1671], también a la Junta. Pero a las cosa de las tres fue Nuestro Señor servido de que le diese una gran calentura, de que se le declaró dolor de costado el domingo siguiente; y el inmediato domingo, a 22, murió, sería a cosa de los tres quartos para las nueve de la noche, habiendo recibido el Santísimo de mano del cardenal Aragón, su gran amigo, y la extremaunción también, y entregado su testamento cerrado, en poder de Juan Baptista Ribilla, scrivano. Ruego Dios le tenga en el cielo, como se puede y debe esperar de su infinita misericordia y de la virtud de su excelencia y de la gran resignación y acto de amor con que se dispuso, habiendo dado el espíritu a su criador con la mayor quietud de ánimo y sosiego que es deçible, pues pareció, quando espiraba, que se iba a dormir. Dios le tenga en el cielo. Amén.

Afirma Ximeno que el vicecanceller morí sense cap propietat, i que la reina mare, regent de Carles II, menor, hagué de fer-se càrrec de «los gastos de su enfermedad y entierro» (Ximeno 1747-1749, II: 65).

Un altre text en castellà és el de Josep Agramunt, de qui no coneixem pràcticament res. En aquest manuscrit es poden diferenciar dues parts: una primera, amb intencions de cronista, l'autor anotà dades des del segle XII, amb llistes de bisbes, arquebisbes i virreis de València, a més d'una genealogia dels Àustries. A la segona s'inicia el veritable dietari i el mateix autor n'és conscient de les diferències. Per això, ens assenyalava que

todas las cosas antiguas que yo he procurado recoger, me ha parecido ponerlas al principio de este libro, antes de tratar las cosas particulares que en nuestros tiempos han sucedido en esta ciudad de Valencia. (...) Pero de allí adelante, comenzando por el año 1663, son cosas que yo he visto y soy testigo de ello. Y no he escrito cosa ninguna en este libro que primero no me haya informado de personas muy verdaderas y que supiesen la verdad (Escartí 1994: 287).

El text, però, no passa de ser un recull d'anotacions curtes i esquemàtiques, amb comentaris breus, si és el cas. Ha estat publicat darrerament en un volum miscel·lani (Esponera/Callado 2004), juntament amb un altre dietari, el d'Ignasi Benavent, el qual porta per títol *Cosas más notables sucedidas en Valencia desde el año 1657*. El text s'allargassa fins al segle XVIII, continuat per altres mans. Cal assenyalar que aquest dietari presenta, juntament amb les notícies habituals, que podríem anomenar «socials», de la València del seu temps, dades sobre la vida de

l'autor, de qui sabem que era d'extracció social humil, es dedicava a la venda de roba a l'encant i va arribar a obtenir un càrrec modest a la batllia del regne de València (Esponera/Callado 2004).

La Guerra de Successió a València va ser un altre motiu que esperonà, sense dubte, la confecció de dietaris i memòries. En aquest cas, totes les que ens han arribat són en castellà i escrites per partidaris del bàndol vencedor. Tanmateix, ens consta algun altre text, ara com ara perdut per sempre més o il·localitzat, redactat per algun partidari dels Àustries. De fet, el dietarista Josep Vicent Ortí i Major ens informa que, en escorcollar-se el convent de Sant Domènec de València, el 8 de novembre de 1707, hom va localitzar un retrat de Carles III d'Àustria,

unas pistolas, diferentes papelones y gazetas y, en un quadernillo de rezo, notado por días, lo que iba sucediendo en Valencia, pero con falsedad, pues se decía que un día se saqueó una iglesia por los soldados de Felipe V y no había sucedido tal cosa; que otro día se había ahorcado injustamente a un hombre, que se le había cortado la lengua y puesto a los pies, cosa de notoria falsedad (Escartí 2007: 16).

Ortí i Major, òbviament, no podia donar per vàlides aquelles anotacions que, com es pot inferir, anaven contra els seus interessos, i per això les qualifica de «falsedad». Un altre dietarista, Isidre Planes, ens indica que l'autor d'aquelles «notas contra el señor Felipe V y a favor del archiduque» era el frare Josep Giner, el qual, segons informa el mateix Planes, va ser castigat amb l'exili (Escartí 2007: 16-17). El càstig devia ser suficientment convincent com per fer desaparèixer qualssevol escrits memorialístics a favor del bàndol austriacista. De fet, sembla que els borbònics tingueren una especial cura a fer desaparèixer tots els escrits a favor dels enemics, com demostra el fet que segurament el fill de l'impressor Vicent Cabrera va ser ajusticiat tan sols per posseir papers a favor dels Àustries, i son pare, el conegut tipògraf, va ser desterrat a Sogorb durant bastants anys, pel fet d'haver-ne imprès alguns (Escartí 2007: 18). Per contra, no són pocs els textos que, narrant determinats episodis de la contesa bèl·lica —sovint des de l'òptica borbònica—, circularen, bé manuscrits, bé impresos, com ja hem vist en un altre lloc (Escartí 2007: 16-27), la qual cosa ens estalvia d'haver de donar més dades pormenoritzades d'aquesta mena de papers de clara finalitat propagandística i que pertanyen més bé al gènere de les relacions de notícies. Sí que convé, però, detenir-nos en dos grans dietaris del període, un dels quals només recentment ha vist la llum i l'altre, encara, roman inèdit. Es tracta dels escrits dels suara esmentats Josep V. Ortí i Major (1673-1750) i Isidre Planes (†1729).

El *Diario* de Josep Vicent Ortí i Major és un dels textos que narra més directament la Guerra de Successió al regne de València, encara que, cronològicament, abasta també fins que acabà l'enfrontament, a Catalunya, mostrant, en això, el sentiment de nacionalitat aragonesa —de la Corona d'Aragó— que encara tenia un home tan proborbònic com aquell Ortí. Provenent d'una nissaga de buròcrates lletraferits ennoblits i vinculats a les administracions valencianes, Josep Vicent Ortí —autor de llibres de festes i altres escrits literaris, en prosa i en vers— va redactar un voluminós dietari que conté notícies referides a molts aspectes de la vida quo-

tidiana de la València del moment, amb freqüents inclusions de dades provinents de la cort —de Felip d'Anjou o de Carles III—, i amb la incorporació de notícies clarament ideologitzades —com ara la propaganda contra els britànics, que apareix pertot arreu— o les opinions de l'autor, que tot i no ser massa abundoses, no s'està d'amagar, si convé. El text, que havia restat manuscrit fins fa poc, es conserva a la Biblioteca de la Universitat de València i havia estat pres com a font per quasi tots els estudiosos de la Guerra de Successió. El *Diario*, per altra banda, no estava previst que fos publicat i, ni tan sols, el seu autor en suposava una lectura per part d'algú més. Per això, ens diu que

Nadie me culpe —si es que llega a leer esto— las prolixidades, menudencias y circunstancias que he puesto, pues puede ser que en adelante, por el tiempo, sirvan. Y más que esto lo hago sólo para mí, no para sacar a luz, pues para esto callaría algunas cosas y procuraría disponerlo de otra forma, si sabía (Escartí 2007: 39).

Malgrat aquestes declaracions d'Ortí, la bona veritat és que el text no conté informacions massa «arriscades» o que poguessen comprometre el seu autor; encara que, si ell les considerava així és perquè, potser, contemplava com una possibilitat la victòria dels Àustries en el moment que redactava aquelles línies. Cosa que, com sabem, no va ocórrer.

Molt més ric en opinions, crítiques i detalls és l'encara inèdit dietari del capellà Isidre Planes. La seua obra és de les més profuses en dades sobre la vida quotidiana a la València del moment i presenta, també, una major qualitat literària. Però el text de Planes ens ha arribat ara com ara en un estat certament «complex» de conservació: dispers i mutilat, amb pèrdua d'algun volum —conservat en part en una edició «periodística» i segurament fragmentària— i sense cap estudi sobre l'autor o els seus manuscrits (Escartí 2007: 22-24). Tanmateix, sabem, per via del bibliògraf Ximeno (1747, II: 216) que Planes tenia afeció a escriure història: va redactar un *Repertorio de varias y raras cosas sucedidas especialmente en esta ciudad y reyno de Valencia, y en España y otras partes* que es conservava manuscrit i que ara està il·localitzat, i, també amb la mateixa sort, un volum que contenia l'*Origen de la fundación del Colegio Seminario o Recogimiento de Huérfanos de San Vicente Ferrer de la ciudad de Valencia*. Però la seua obra més original i que més ens interessa ara són els cinc volums dels *Sucesos fatales de la ciudad y reyno de Valencia o manual diario de lo sucedido desde el año 1705*. L'obra, però, és escrita, des de la concepció del seu autor, amb la mateixa voluntat que hem detectat en altres textos memorialístics: per servir d'exemple i d'escarment a les generacions futures, i el mateix Planes ho explica, a la justificació inicial del seu primer volum:

Si Dios es servido darme vida, intento dexar a la posteridad, para el escarmiento, memoria diaria de los sucesos fatales que se han de representar en esta tragico-media del intruso gobierno, que llama una cruel guerra a este infeliz reyno y ciudad, discurriendo ha de causar varias, raras e inauditas mutaciones de theatros, previendo que todas las ciudades, villas y lugares de este reyno de Valencia han de padecer lamentables estragos en vidas, honras y haciendas, y que me parece ha de oír a los vivientes lastimados. ¡Dichosos los muertos, que no ven las penas y

trabajos que nosotros padecemos! Pues el rey nuestro señor, Felipe V, ya que nuestra desgracia quiso que sus armas no nos defendiesen de los sediciosos rebeldes, hemos de sentir los fieles vasallos de este reyno los ecos de estos castigos, padeciendo realmente en haciendas, ya que en premio de nuestra fidelidad no sentiremos en la honra estos golpes, que es el único consuelo que a los fieles vasallos de su magestad nos queda (Escartí 2007: 24).

Perquè, si en alguna cosa és ric el treball memorialístic de Planes és en la gran quantitat de comentaris personals que escampa arreu de les seues pàgines. Això, i la capacitat d'observació i d'informar-se que sembla tenir Planes bé, que demanen un interès major per aquesta obra i la seua acurada edició. De fet, són nombrosíssims els comentaris de reprovació als austriacistes que deixa anar Planes, pertot arreu; però tampoc s'està de criticar els borbònics, si cal. I valdrà com a exemple el següent fragment, que anota quan el 21 de febrer de 1708 el cavaller d'Asfeld convidà les dames de València a un sopar, per festivar el primer aniversari del naixement del príncep Lluís, fill de Felip V:

Este día el caballero Asfeld, en la casa que vive, del marqués de Villatorcas, delante de la iglesia del convento de Santo Domingo, retornó, convidando a los cabos militares y señoras de Valencia. Debíó de ser en despique de los convitones que dio Peterboroug el año pasado, 1706, día de Ceniza, celebrando los años de la reina Ana y brindando a la salud de la anglicana, y haciendo lo mismo los españoles a su mesa. En diferentes casas hicieron lo mismo; y el año pasado hicieron lo mismo los ingleses y holandeses. Pero este año han sido los brindis a la salud de nuestro rey Felipe V, de su esposa y nuestra reina, y del príncipe de las Asturias, Luis. ¡Vítor! ¡Vítor! ¡Vítor las borracheras, que todos las pagamos y no participamos! (Escartí 2007: 24).

Com es pot veure, no falta, tampoc, el sentit de l'humor, en l'obra de Planes, que sap fer comentaris àcids, si escau.

La resta del segle XVIII s'escola sense massa aportacions dietarístiques, potser com a conseqüència de la proliferació de gacetes i d'altres papers informatius, que comencen a ser col·leccionats.

Tanmateix, al segle XIX —i fins a començaments del XX— encara podem detectar alguns escrits memorialístics de molt diferent qualitat. Així, podem parlar del text de l'alguatir d'Albalat de la Ribera, Roc Garcia, que conté anotacions d'interès purament local, en un castellà maldestre, entre el 1839 i el 1861 (Escartí 1993 i 1994c); o del text del suecà Francesc Vercher, pràcticament coetani però de menor entitat (Fos 1979). De major interès resulta el text de l'il·licità Aurel·lià Ibarra i Manzoni, *Diario de mi prisión*, que conté el relat de l'estada d'aquest polític en presó, entre els anys 1866 i 1867 (Ibarra i Manzoni 1995). A aquests escrits hauríem d'afegir, entre d'altres, els de Bernat Rico i Josep Rico, de Monòver, que contenen notícies de l'àmbit rural entre els anys 1894 i 1932, a més de dades sobre la família de l'escriptor Azorín (Poveda/Payà 1998). Aquests dietaris correspondrien, en essència, a una mena de llibre d'administració, i contenen 15 anys de minucioses anotacions que Bernat i el seu fill van fer quan eren encarregats de les propietats de la família d'Azorín. L'interès dels documents se centra en l'abundància de

notícies i d'esdeveniments relacionades amb el clima, les collites, els treballs del camp, incidents del carrer, anècdotes i d'altres aspectes que cridaren l'atenció dels seus autors. Finalment, encara, hauríem d'esmentar els escrits de Frederic Benavent Benavent (1909-1934), de Quatretonda, d'interès molt concret, o el text de Matilde Gras, que seria una de les primeres dones que redactaria unes memòries, a València, tot i que en realitat el seu escrit gire al voltant del seu marit difunt, el sindicalista de Sueca Camil Albert (Vendrell 1981).

4. A tall de conclusió

Després de fer una ullada a la producció memorialística valenciana que ens ha pervingut o, almenys, a aquella de què tenim notícia —encara que no hem entrat a fer esment de referències sobre textos concrets que podem trobar en els mateixos dietaris, o en altres obres—, la trajectòria que traça aquesta producció és ben clara: per un costat, els protodietaris o notes i notícies dietarístiques apareixen ja a finals del segle XIV, però segurament es poden trobar una mica abans i tot. A les acaballes del XV, el gènere ja es trobaria plenament format, però, encara, es troba vinculat a la crònica —universal o local—, com demostra el cas de Melcior Miralles. És el segle XVI el que ens permet veure l'aparició del dietari entès com a recull de notícies referides o vinculades a un determinat personatge: Jeroni Sòria o Català de Valleriola en són dos exemples clars. Tanmateix, aquesta aparició o presència de l'individu com a «recol·lector» de notícies és només vàlida si la pensem tot vinculant l'autor a una espècie d'efecte d'espill de la societat. Els escrits memorialístics valencians dels segles XVI i XVII no evolucionen cap a la introspecció o la reflexió personal, sinó que els dietaris esdevenen «reflex» del món que envolta l'autor, que solament es fa present al text en molt comptades ocasions —com en els casos de Porcar o d'Aierdi— i que, molt sovint, passa desapercbut: només opina escassament, i configurar la seua ideologia solament podrà ser possible en tant que detectem els seus interessos i ens ajudem de les poques opinions que deixa translluir o vertebrar, de vegades, de manera més clara. Seguirà aquesta tendència en textos del XVIII i, encara, en els del XIX. Amb una diferència evident: els dietaris valencians vinculats a la Guerra de Successió són d'informació riquíssima i presenten més opinions, més vivències personals. Els del XIX —generalment més pobres, més bàsics i subsidiaris, sovint, de la ja ben establerta premsa periòdica— avançaran per línies diverses: des de l'àmbit «agrari» dels escassament alfabetitzats, fins a la reflexió política d'un Ibarra, empresonat.

Per altra part, l'aparició del «jo» —que reflexiona, opina, jutja, creu o espera, critica o ataca, lloa i treballa per aconseguir alguna cosa—, només serà «visible» —estranyament— en una obra de caire historiogràfic diferent: el treball de Jaume Bleda, i en uns passatges particulars. El «jo» —la vida quotidiana, la vida íntima, el comportament de vegades delictiu— serà més fàcil de detectar en altres tipus de materials escrits que no sé fins a quin punt poden ser també considerats «egodocuments» i que, potser, caldrà contemplar en futurs treballs: documentació d'arxius notariais, processos criminals, etc., alguns dels quals ja vam incorporar en algun treball anterior nostre en el sentit que estem apuntant (Escartí 1998).

En qualsevol cas, si el «jo» es troba configurat, damunt els papers, per restes del món en què va viure l'autor, a través de la memorialística valenciana podem tenir visions i interessos de molts «jo», i de pràcticament cada moment històric. Un luxe que hem d'agrair a aquells pacients dietaristes que, sense un objectiu del tot clar i evident, ens anaren construint els seus de vegades gruixuts volums que ens permeten, ara, conèixer millor el seu temps i les seues personalitats atentes al món que els envoltava.

Bibliografia

- AHUMADA BATLLE, E. DE (2003). *Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i Estefania de Requesens (segle XVI)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- AIERDI, J. (1999). *Dietari. Notícies de València i son regne (1661-1679)*. A cura de V.J. Escartí. Barcelona: Barcino.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1919). *Historiografía valenciana*. València: La Voz Valenciana.
- AMELANG, J.S. (2007). «L'autobiografia popolare nella Spagna moderna. Osservazioni generali e particolari». A: CIAPELLI, G. (ed.). *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*. Bolonya: Il Mulino, p. 113-132.
- ANDRÉS ROBRES, F. (2005). «Interesados creadores de opinión: trazas y piezas de memorialismo justificativo en la temprana producción autobiográfica española (siglos XVI y XVII). Notas para su estudio». *Manuscripts*, 23, p. 59-76.
- ANTÓN PELAYO, J. (2008). «Los usos populares de la cultura escrita en el Antiguo Régimen». A: MANTECÓN MOVELLÁN, T.A. (ed.). *Bajtín y la historia de la cultura popular: cuarenta años de debate*. Santander: Universidad de Cantabria, p. 71-96.
- ANTONELLI, Q. (2007). «Dai libri di conti ai libri di famiglia in ambiente contadino trentino tra Sette- e Ottocento». A: CIAPELLI, G. (ed.). *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*. Bolonya: Il Mulino, p. 181-200.
- BAIXAULI JUAN, I.A. (2004). «El treball domèstic femení a la València del sis-cents: Polònia Seu a la casa de mossén Aierdi». *Estudis: Revista d'història moderna*, 30, p. 133-156.
- BATLLE, C. i RAFANELL, A. (1986). «Algunes consideracions sociolingüístiques sobre els dietaris de Porcar, Vic i Sòria». *Segon Congrés Internacional de Llengua Catalana*. València: Institut Universitari de Filologia Valenciana, p. 259-288.
- BAYDAL, V. i ESCARTÍ, V.J. (en premsa). «El record personal i familiar: la memòria de Pere Escrivà i Sabata (1572-1630)».
- BENAVENT BENAVENT, M.J. (2001). *Els quaderns de Federico Benavent Benavent (1909-1934). Aportacions a la memòria*. Quatretonda: Ajuntament de Quatretonda.
- BOLUDA, A.; PONS, V. i GALLANA, J. (1995). *Les pestes de 1600 i 1648: el dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç: estudi i edició*. Ontinyent: Ajuntament d'Ontinyent.
- BOURCIER, É. (1977). *Les journaux privés en Angleterre de 1600 à 1660*. París: Publications de la Sorbonne.
- CABANES CATALÀ, M. L. (ed.) (1983). *Anales valencianos*. Saragossa: Anubar.
- CAMPOS, À. (1999). «Autobiografia de Català de Valeriola: Una ullada a la situació lingüística del Barroc valencià». A: ESCARTÍ, V.J.; ROCA, R. (eds.). *Cabanilles i el Barroc valencià. Actes de les II Jornades Culturals*. València/Algemesí: Saó/Ajuntament d'Algemesí, p. 151-158.
- CANET, J. L. (2004). «Literatura i impremta durant el segle XVI a València». *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 19-31.

- CARBONELL, V. (1672). *Célebre centuria que consagró la illustre y real villa de Alcoy a honor y culto del soberano Sacramento del altar*. València: Joan Llorenç Cabrera.
- CARRERES ZACARÉS, S. (ed.) (1930-1935). *Libre de memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644)*. 2 vols. València: Acció Bibliogràfica Valenciana.
- CASANOVA, E. (1989). *Memòries d'un capellà del segle XVIII. Josep Esplugues, rector de Montaverner*. València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- (2001). *Memòries d'un capellà del segle XVIII. Josep Esplugues, rector de Montaverner*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- CASTILLO GÓMEZ, A. (dir.) (2007). *Escrituras del yo. Del libro de cuentas al diario íntimo. (Edades Media, Moderna y Contemporánea)*. Gijón: Trea.
- CATALÀ DE VALERIOLA, B. (1929). *Autobiografia y justas poéticas*. Prólogo de S. Carreres Zacarés. Introducció del Baró de San Petrillo. València: Acció Bibliogràfica Valenciana.
- CIAPPELLI, G. (2000). «L'evolució dei modelli di memoria familiare: i libri di famiglia toscani (secoli XVI-XVIII)». A: CIAPPELLI, G. (ed.). *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*. Bolonya: Il Mulino, p. 201-233.
- CICCHETTI, A. i MORDENTI, A. (1983). *I Libri di famiglia. Problemi di storiografia letteraria e metodologia della ricerca*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- COLL I ALENTORN, M. (1991). *Historiografia*. Barcelona: Curial/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DEKKER, R. (1995). «Les egodocuments aux Pays-Bas du XVIIe au XVIIIe siècle». *Bulletin du bibliophile*, p. 317-332.
- DURAN I GRAU, E. (1984). *Les cròniques valencianes de les Germanies de Guillem Ramon Català i de Miquel Garcia (s. XVI)*. València: Tres i Quatre.
- ESCARTÍ, V.J. (1988). «Introducció». A: MIRALLES, M. *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. A cura de V.J. Escartí. València: Edicions Alfons el Magnànim/Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- (1990). «Unes consideracions sobre la dietarística valenciana del segle XVII». *Caplletra*, 9, p. 119-127.
- (1992). «Les Notícies en català del notari valencià Bertomeu Blasco i Siurana (s. XVII)». *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 5-26.
- (1993). *El dietari de Roc Garcia (1839-1861)*. Amb trad. val. de J.R. Borràs. Albalat de la Ribera: Ajuntament d'Albalat de la Ribera.
- (1994a). «Els dietaris valencians del Barroc». A: ROMERO, C. i ARQUÉS, R. (eds.). *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*. Pàdua: Studio Editoriale Programma, p. 281-295.
- (1994b). «La Relació del segon centenar de la canonització de sant Vicent Ferrer (1655) del canonge Vicent Gil». *Miscel·lània Germà Colon*, II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 55-75.
- (1994c). «Les memòries d'un riberenc (1839-1861). Estudi i edició», *Algezira*, 8, p. 533-569.
- (1994-1995). «Intimitat i "publicitat" a l'àmbit de l'escriptura privada en el segle XVII: el cas de mossén Aierdi». *Estudis Castellonencs*, 6, p. 459-466.
- (1995a). «La memòria de la pesta: notes de lectura a propòsit dels escrits de Miquel Parets». *L'Aiguadolç*, 21, p. 65-70.
- (1995b). «Edició de les Notícies de Gaspar Eiximeno (1489-1492)». *Saitabi*, XLV, p. 157-167.
- (1998). *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*. València: Tres i Quatre.

- (2001). «Joaquim Aierdi i les *Notícies de València i son regne (1661-1679)*». *Caplletra*, 31, p. 75-88.
- (2007). *El Diario (1700-1714) de Josep Vicent Ortí i Major*. València: Fundació Bancaixa.
- (2008). «A propòsit de l'ús del valencià en els centenaris de la canonització de sant Vicent Ferrer (1555, 1655 i 1755)». A: CASANOVA, E. i BUIGUES, J. *En el món de sant Vicent Ferrer*. Teulada/València: Denes, p. 51-70.
- (2009). *Jaume Bleda i l'expulsió dels moriscos valencians*. València: Fundació Bancaixa.
- (2010a). «Narrar la història remota de un país: Beuter y la Història de València (1538)». *Espéculo*, 44. [http://www.ucm.es/especulo/numero44/beutervera.html]
- (2010b). «An almost unknown literature: Catalan language writers in Valencia's Kingdom in the Early Modern Age (1500-1800)». *Catalan Review*, 23 (2010), p. 17-35.
- ESPONERA, A. i CALLADO, E. (2004). *Memoria escrita, historia viva. Dos dietarios valencianos del seiscientos*. València: Ajuntament de València.
- FERRANDO, A. (1995). «Les *Memòries curioses (1609-1651)* de mossén Vicent Torralba». *L'Aiguadolç*, 21, p. 37-64.
- (2003). «De la tardor medieval al Renaixement: aspectes d'una gran mutació sociolingüística i cultural a través dels Viciana». *Caplletra*, 34, p. 31-53.
- FERRANDO, A. i NICOLÁS, M. (1993). *Panorama d'història de la llengua*. València: Tàndem.
- FERRIEUX, R. (dir.) (2001). *La littérature autobiographique en Grande-Bretagne et en Irlande*. París: Ellipses.
- FOS, J.L. (1979). «*Memorias de Sueca*, de Francesc Vercher». *Manoll*, p. 73-83.
- FURIÓ VAYÀ, J.M. (2004). «El record a la València del Barroc: el *Llibre de Memòries*». *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 139-148.
- FUSTER, J. (1975). «La València del segle XVII a través d'un dietarista eclesiàstic». A: FUSTER, J. *Obres completes*, I. Barcelona: Edicions 62, p. 431-508.
- GARÍN, F. i GAVARA, J. (eds.) (2008). *Jaume I. Memòria i mite històric*. València: Generalitat Valenciana.
- GAVALDÀ, F. (1651). *Memoria de los sucesos particulares de Valencia y su reino*. València: Silvestre Esparsa.
- GIMENO BLAY, F.M. i PALASÍ FAS, M.T. (1986). «Del negoci i del amor. El diari del mercader Pere Seriol (1371)». *Saitabi*, XXXVI, p. 37-55.
- GÓMEZ-SERRANO i MARTÍNEZ, C. i TORRES CAIRO, C. (eds.) (2002). *El somni de Nicolau Primitiu, una realitat*. València: Generalitat Valenciana.
- GRAESSER, A. (1955). *Das literarische Tagebuch. Studien über Elemente des Tagebuchs als Kunstform*. Saarbrücken: West-Ost-Verlag.
- GRUBB, J.S. (2007). «I libri di famiglia a Venezia en el Veneto». A: CIAPELLI, G. (ed.). *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*. Bolonya: Il Mulino, p. 133-158.
- GUARDIOLA MARTORELL, C. (2006). *Llibre de fets meus propis: Don Francisco Alconchell (1646-1684)*. Treball d'investigació inèdit. València: Universitat de València.
- GUIA MARÍN, L. (1982). «La revolta dels llauradors de l'Horta de 1663». *Estudios dedicados a Juan Pesset Aleixandre*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 305-326.
- HINOJOSA MONTALVO, J. (ed.) (1979). *Crònica de Pere Maça*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- IBARRA i MANZONI, A. (1995). *Diario de mi prisión. Desde el día 8 de noviembre de 1866 hasta el día 21 de marzo de 1867*. A cura de J. Castaño i G. Sansano. Elx: Ajuntament d'Elx.

- INFELISE, M. (2005). «Los orígenes de las gacetas. Sistemas y prácticas de la información entre los siglos XVI y XVII». *Manuscrits*, 23, p. 31-44.
- LOZANO LERMA, J. (2001). «La *Relació verdadera* de Maximilià Cerdà de Tallada». *Caplletra*, 31, p. 41-74.
- (2004). «Mossèn Pere Joan Porcar: testimoni crític del Barroc valencià». A: *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 149-160.
- (2008). *El dietari de mossèn Porcar (1585-1629)*. *Estudi i edició*. Tesi doctoral. 2 vols. València: Universitat de València.
- KORMANN, E. (2004). *Ich, Welt und Gott: Autobiographik im 17. Jahrhundert*. Colònia: Böhlau Verlag.
- MANDINGORRA LLAVATA, M.L. (2007). *Llibre de Miquel Ferrer, palmiter (1612-1634)*. Castelló de la Plana: Societat Castellonenca de Cultura.
- MARTÍ I ASCÓ, M. (2000). «Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda». *Cabdells*, 2, p. 47-74.
- (2004). «Cultura literària de la dona en la València dels segles XVI i XVII». *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 121-137.
- MARTÍ MESTRE, J. (ed.) (1994). *El Llibre de Antiquitats de la Seu de València*. 2 vols. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1995). «El dietari del ciutadà valencià Miquel Jeroni Llopis (s. XVI). Edició i estudi». *L'Aiguadolç*, 21, p. 19-36.
- MATTHEWS, W. (1950). *British Diaries. An Annotated Bibliography of British Diaries written between 1442 and 1942*. Los Angeles: University of California Press.
- MIRALLES, M. (1988). *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. A cura de V. J. Escartí. València: Edicions Alfons el Magnànim/Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- (1991). *Dietari del capella (sic) d'Alfons el Magnanim (sic)*. A cura de M.D. Cabanes Pecourt. Saragossa: Anubar.
- (2001). *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. A cura de V. J. Escartí. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- MORDENTI, A. (2001). *I libri di famiglia, II. Geografia e storia*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- MOUYSSET, S. (2007). «Scrittura comune e memoria familiare in Francia nell'età moderna (secoli XV-XVIII)». A: CIAPELLI, G. (ed.). *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*. Bolonya: Il Mulino, p. 95-112.
- (2009). *Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe-XXe siècle)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- PADROSA I GORGOT, I. (1998). «Catàleg dels manuscrits catalans de la Biblioteca del Palau de Peralada». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 39, p. 395-358.
- PORCAR, J. (1934). *Coses evengudes en la ciutat y regne de València*. A cura de V. Castañeda Alcover. 2 vols. Madrid: Imprenta Góngora.
- PORCAR, P.J. (1983). *Dietari, 1589-1628 (Antologia)*. A cura de F. Garcia Garcia. València: Edicions Alfons el Magnànim/Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- POVEDA, R. I PAYÀ, C. (1998). *Els dietaris de Bernardo Rico i José Rico (1894-1932) i un epistolari amb alguns membres de la família Azorín*. Monòver: Ajuntament de Monòver.
- PRATS, M. I ROSSICH, A. (1988). «El *Llibre dels secrets d'agricultura* i la prosa catalana a l'època del Barroc». A: AGUSTÍ, M. *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*. Barcelona: Editorial Alta Fulla, p. 21-38.

- ROCA RICART, R. (1997). «Bernat Guillem Català de Valeriola i el seu dietari (1568-1607)». *Miscel·lània Germà Colón*, 7. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1997). «Notícies, vida i miracles del venerable pare Doménec Sarrió (1609-1677)». *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*, 16, p. 27-52.
- RODRIGO PERTEGÀS, J. (1930). «Efemérides notariales». *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 7, p. 191-201.
- (1931). «Efemérides notariales». *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 8, p. 1-20.
- SAMPER, H. DE (1669). *Montesa ilustrada*. València: Jeroni Vilagrassa.
- SANCHIS SIVERA, J. (ed.) (1926). *Libre de Antiquitats*. València: Fills de F. Vives Mora.
- (1932). *Dietari del capellà d'Anfós el Magnànim*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana [N'hi ha ed. anastàtica, acompanyada del facsímil del ms. original, amb una nota introductòria de J.J. Chiner Gimeno (2001). València: Ajuntament de València].
- SANZ I FORÉS, P. (s.a.). *Apuntes para la historia de Gandia*. Gandia: s. n. i.
- SIMÓ I ROCA, C. (1990). *Catàleg dels noticaris mallorquins (1372-1810)*. Palma de Mallorca: Societat Arqueològica Lul·liana.
- (1995). «Els dietaris a Mallorca (1372-1810)». *L'Aiguadolç*, 21, p. 11-18.
- SIMON I TARRÉS, A. (1988). «Memorias y diarios personales de la Cataluña moderna». *Historia Social*, 2, p. 119-134.
- (1991). *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*. Barcelona: Curial.
- (2005). «Un dietari institucional fins ara ignorat. El dietari del Reial Consell Criminal». *Manuscrits*, 23, p. 97-108.
- SOLANO, A. (2004). «Les relacions de successos en la València de l'Edat Moderna». A: *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 107-120.
- SÒRIA, J. (1960). *Dietari*. A cura de F. de P. Momblanch. València: Acció Bibliogràfica Valenciana.
- TORRES SANS, X. (2000). *Els llibres de família de pagès*. Girona: CCG Edicions.
- ULBRICH, C. (2007). «Libri di casa e di famiglia in area tedesca nel tardo medioevo: un bilancio storiografico». A: CIAPELLI, G. (ed.). *Memoria, famiglia, identità tra Italia ed Europa nell'età moderna*. Bolonya: Il Mulino, p. 39-62.
- VENDRELL, S. (1981). «Matilde Gras: Camilo Albert en los años 1920 a 1935. Memòries de la viuda d'un sindicalista suecà». Amb una presentació de J. Fuster, *Quaderns de Sueca*, II.
- VICH, A. I D. DE (1921). *Dietario valenciano (1619-1632)*. A cura de F. Almarche Vázquez i S. Carreres Zacarés. València: Acció Bibliogràfica Valenciana.
- VINCENT, B. i BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, R. (2001). «Estudio preliminar». A: BLEDA, J. *Corónica de los moros de España*. Ed. facsímil. València: Biblioteca Valenciana, Ajuntament de València, Universitat de València, p. 9-47.
- XIMENO, V. (1747-1749). *Escritores del reyno de Valencia*. 2 vols. València: Josep Estevan Dolz.